

İSLÂM'IN DOĞUŞUNU İZLEYEN YILLARDA ARAP TOPRAKLARI'NDAKİ YAHÛDİLERİN DURUMU

Merlin SWARTZ*/trc. Levent ÖZTÜRK**

Yeni Arap-İslâm İmparatorluğu'nu teşkil eden Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'daki Yahûdîlerin tarihi bakımından Arap fetihlerinin ehemmiyeti, her tarihî hâdisede olduğu gibi, ancak uygun tarihsel bağlamında düşünülüp zaman, daha doğru bir şekilde değerlendirilebilir. Bu yüzden İslâm'ın doğuşundan önce Hristiyan idarecilerin yönetimi altında, yani Hristiyan bir çoğunluğun arasında buldukları zamanlarda, bu topraklardaki Yahûdîlerin genel durumunu kısaca tanıtmak gerekecektir.

Filistin'deki Yahûdî topluluk bir kenara bırakılırsa, Roma hâkimiyetinde bulunan Yahûdîlerin hepsi, Hristiyan çağının ilk üç yüzyılı boyunca nispeten bir refah ve barış içinde yaşadılar. Onların zaman zaman ağır olduğu görülen *Fiscus Judaicus* (özel bir vergi) ödedikleri bir gerçektir. Diğer yandan onlar, asla Hristiyanların sıklıkla karşılaştığı gibi baskının objesi olmadılar. Öyle görünüyor ki, Romalı yöneticiler, pagan tanrılarına kurban adamayı mecbur kılmayarak ve imparatorların ilahlığını tanımayı talep etmeyerek Yahûdî tebaalarını kendilerine yakınlaştırmak üzere olumlu bir tavır sergilediler. Hiçbir ayırım gözetmeksizin Roma'nın bütün hür mukimlerine tam vatandaşlık veren Caracalla Fermanı'yla (M.S. 212), Romalı Yahûdîlerin hukukî durumu daha da iyileşti. Zira bu andan itibaren imparatorluk sınırları içinde yaşayan bütün hür Yahûdîler tam vatandaş oldu. Doğrusu bu, şimdi bütün Yahûdîlerin, Yahûdî olmayanlarla hukuk önünde eşitliği paylaşmalarını ifade ediyordu.

* [Elinizdeki bu makale, Beyrut Yakın Doğu Okulu'nun Teoloji Bölümünde görevli olan Merlin Swartz tarafından hazırlanmış ve *Muslim World* (LX/1970, s. 6-24) dergisinde "The Position of Jews in Arab Lands Following the Rise of İslâm" adıyla yayımlanmıştır. Yazarın düşüncelerine, önemli sayılabilecek bilgi hataları dışında müdahale edilmemiş olup, tarafımızdan konulan dipnotlar [... ç.n.] biçiminde gösterilmiştir. ç.n.]

** SAÜ. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd. Doç. Dr.

Yahûdîlerin, devletin diğere vatandaşlarından ayrıcalıklı tutulmaları, *Fiscus Judaicus*'u ödemeleri sebebiyle değil, inançlarını uygulamalarını gerçekleştirebilmeleri için onlara garanti edilen bazı imtiyazlar nedeniyleydi.

Bununla birlikte böylesi işler, uzun süre hüküm sürmedi. Roma İmparatoru Constantine'nin M.S. 312'de Hristiyanlığa geçişiyle birlikte dönüm noktasına gelindi. İsmiyle uyuşmayan Hoşgörü Fermanı'nın ilanıyla, imparatorluğun resmî dini olarak diğere bütün inançların yerini alma sonucunu doğuran ve Hristiyanlığın müessesleşmesine yol açan bir süreç başladı. Genel anlamda Hristiyan olmayanlar için, özelde ise Yahûdîler için bunun manası, vatandaşlıklarını ve dahası 212 Fermanı'yla kazandıklarının çoğunu kaybetmek demektir. Sadece Hristiyanlar imparatorluğun vatandaşı olabiliyorlardı. Zira, artık devlet fiilen bir Hristiyan teokrasisi idi. Hoşgörü Fermanı'nı, Yahûdîlerin en aşağı olan statülerini netleştirmek, onların gücünü ve nüfûzunu kırmak için düzenlenen bir dizi kanun izledi. Üç asrın mühim bir kısmında Kilise'de beslenen Yahûdî karşıtı düşünce, şimdi devlet tarafından devralındı ve Yahûdîliğe karşı resmî tavra dönüştü. "İmtiyazlı inanç" diye anılan Yahûdîlik, şimdi artık "heretik" bir cemaat haline dönüşüvermişti.

Mürted Julian'ın (M.S. 361-363) kısa yönetimi döneminde Constantine tarafından irad edilen Yahûdî karşıtı tedbirler geçici bir süre askıya alındı. Theodius II'nin M.S. 408'de tahta çıkışıyla ve kısa bir süre sonra meşhur Theodosian Kanunu'nun neşredilmesiyle, eski ayrımcı kanunlar sadece yeniden konulmakla kalmadı, bilakis daha da şiddetlendirildi ve yaygınlaştırıldı. Yahûdî dinine geçiş, ölüm cezasını gerektiren mücrim kabahati olarak ilan edildi. Hristiyanlarla Yahûdîler arasında yapılacak evlilikler kesinkes yasaklandı. Neticede geçmişten oldukça farklı olarak, Romalı Yahûdîlerin dinî işleri, devletin kazâi yönetimi altına girmiş oldu.

Her ne kadar Doğu Hristiyanlığında Yahûdî karşıtı duygular, ilk yüzyıla kadar gerilere götürülebilirse ve Yeni Ahit'te de aksettirilmiş ise de, Constantine ve Theodosius II tarafından vazedilen ayrımcı tedbirler, kilise liderleri tarafından tasdik ve teşvik edilen bu hislere, açıkça yeni bir hız verdi. Meselâ IV. yüzyılın en güçlü ve etkili Hristiyan misyoner vâizlerinden St. Chrysostom'un, vaazlarında, Yahûdîlere karşı, sert acımasız sözlü saldırılarda bulunmayı alışkanlık haline getirdiği bilinmektedir. Bir müddet sonra, İskenderiye Patriği Cyrill, Yahûdîlerin katliâmında ve bu kentten sürülmelerinde anahtar bir rol üstlendi. Bizans İmparatoru Justinian'ın (M.S. 483-565) yönetimi altında güçlü bir kilise desteğiyle, Kuzey Afrika'da iyi teşkilatlanmış olan Yahûdîleri ezmek üzere sistemli bir atak gerçekleştirildi. Sinagoglar müsâdere edildi, alenî ibadetler yasaklandı, en azından Borin'deki bir Yahûdî topluluğu tamamıyla yok edildi.

Yakın Doğu'daki Yahûdîlerin durumu, Heraclius (M.S. 610-641) döneminde en kötü duruma ulaştı. 629'da Filistin'in Sâsânî Devleti'nden geri alınmasını müteakip, Kudüs'ün Yahûdî sakinleri kılıçtan geçirildi. Üç yıl sonra ve Arap orduları Arabistan'ın kuzey sınırlarında öbek öbek görülmeye başlamadan tam bir yıl önce Heraclius, Yahûdîliğin alenî uygulamalarını yasaklayan ve krallık sınırlarında yaşayan bütün Yahûdîlere vaftiz olmalarını emreden bir ferman yayımladı.

İlk yüzyıllardaki İspanya Yahûdîlerinin tarihi, çarpıcı bir şekilde biraz önce söylediğimize benzer bir örneği izledi. Onlar için de, kraliyet ailesinin Hristiyanlığa geçmesiyle, önemli bir dönüm noktası geldi. İspanya'nın ilk Katolik kralı Recared (M.S. 586-612) döneminde, Yahûdîlerin başkalarını yahûdîleştirmelerini, Hristiyanlarla evlilik akdi gerçekleştirmelerini, resmi dairelerde görev almalarını men eden bir dizi ayrımcı tedbirler konuldu. 613'te kral Sisebut (M.S. 612-620), Yahûdî inancındaki herkesin vaftiz olmasını isteyen bir ferman çıkardı.

Sisebut'u izleyen asrın büyük kısmında Yahûdîliğin alenî olarak uygulanması hakikaten imkansızdı. Sisebut Kanunları, Toledo'da ardi ardına toplanan Kilise konsüllerinde iyice gözden geçirildi ve takviye edildi. 694'de Toledo'daki XVII. Konsil'de bu yüzkarası kanunlar son şekillerini aldı. Bu konsülde bütün Yahûdîlerin Hristiyanların köleleri olduğu deklare edildi. Yedi ve daha yukarı yaşlardaki Yahûdî çocuklar ailelerinden alınacak ve Hristiyan olarak terbiye edilebilecekleri Hristiyan ailelerin ve manastırların nezâretine verilecekti. Yahûdîlerin ellerinde kalan mal mülk müsâdere edilecekti. Vaftiz olmayı kabul eden Yahûdîlerden, domuz eti yemek suretiyle Hristiyanlığa geçişlerini tevsik etmeleri istenecekti.

Böylece, yedinci yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'daki Yahûdî cemaatleri, hem hukukî hem de maddî açıdan, adım adım ilerleyen bir fenalaşmaya şahit oldular. Pek çoğu kilise liderleri tarafından telkin edilen bir kanunlaştırma ameliyesinden dolayı, Yahûdîler, kendilerini, bir zamanlar tattıkları hakların pek çoğundan soyulmuş; sosyal, ekonomik ve politik alandan tecrit edilmiş buldular. İspanya gibi bazı yerlerde, âdeta bir kölelik durumuna düşürüldüler. Bununla birlikte, bu ayrımcı kanunların hepsinin, sistemli bir biçimde icra edildiği düşünülmemelidir. Bunlar, İspanya'da bile uygulanmadı. Mamafih, gerçek şudur ki, bu tür kanunların mevcudiyeti bu topraklardaki Yahûdîleri, her türlü haysiyet duygusundan fazlaca mahrum bırakmak için ve onları en iyi şartlarda bile diken üstünde tutmak için yeterliydi.

Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'daki Yahûdîler için Arap fetihleri, yeni bir çağın başlangıcını ifade etmişti. Yahûdî hayatını sürekli izole eden ve kesintiye uğratan bu güçler, sadece yenilmekle kalmadılar, heyecanlı bir şekilde alaşağı edildi-

ler. Bununla birlikte Arap-İslâm orduları ilk defa 633'te Arap Yarımadası'nın dışında zuhûr ettiğinde, harekete geçirmesi yakın olan değişimin sahip olduğu uzun erimli güçler konusunda, çok az Yahûdînin fikri vardı. Aslında pek çok Yahûdî topluluğu, ilk başta korkuya kapıldı. Çünkü onlar, Muhammed'in Yahûdîleri Medîne'den sürdüğünü ve birkaç yıl önce vahaların kuşatıldığını işitmişlerdi. Mamafih, olayların akışı çok hızlı bir şekilde, bu ilk izlenimin temelsiz olduğunu ispatladı. Onların korkularının yatıştırılmasıyla birlikte, birbiri ardına Yahûdîler, ilerleyen Arap ordularını desteklemeye başladılar. Kaynaklar, bu Yahûdî toplulukları tarafından sunulan yardımın, etkileyici kayıtlarıyla dopdoludur¹ Birçok yerde Arap orduları, açıktan açığa ve coşkuyla, Hristiyan yöneticilerin baskıcı idaresine son veren 'kurtarıcılar' olarak karşılandılar. Kısa bir süre sonra kendi hesaplarına Araplar ortak bir hedefe karşı, yönetimlerindeki bu Yahûdî topluluklarını müttelikler olarak kabul etti.

Bu yardımın bir kısmı, her ne kadar şahsî menfaat mülâhazalarıyla sunulmuş olsa da, umumiyetle bunun iyi niyetli oluşundan, hatta kendiliğinden kaynaklanan karakterinden şüphe etmeye sebep yoktur. Yohai'nin oğlu R. Simon, Arap fethi dönemini yazarken, (fethi teşebbüsünün en mühim sorumlusu olan) Ömer'i, "Yahûdîlerin yararlarını saran bir İsrail muhibbi", "kutsal biri" olarak tasvir eder. Hattâ Simon, Ömer'in, habislere (Hristiyanlara) karşı onlara yardım etmek üzere İsmail Krallığı'nı getiren kişi olduğunu söylemeye kadar gider² Arap idaresinin ilk yüzyılında bir hayli yaygın olan bir Yahûdî belgesi, İslâm'ı, "tanrının bir rahmet fiili" olarak tasvir eder.³ Gerçekten de bir bütün olarak kaynaklar, Arap fethinin, çağdaş Yahûdîler arasında geniş çapta, tanrının "Kendi Halkı" namına ilahî bir müdahalesi olarak karşılandığını çok açık kılmaktadır. Bu yüzden, fethi, istikbâl vadeden bir olay olarak telakkî edildi.⁴

Batıda umumiyetle inanıldığına aksine, fethedilen yerlerdeki yerli Yahûdî toplulukları, İslâm'ı kabul etmeye zorlanmadılar. İslâm ordularının, kılıç zoruyla din değiştirmeye zorladığı şeklindeki eski imaj, kökenleri haçlı propagandasına dayanan, dikkat çekici bir tahriftir. "Dinde zorlama yoktur" şeklindeki Kur'ân'ın⁵ emri ciddiye

1 Birkaç örnek için bk. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Kahire 1956), s. 162, 167-169; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (nşr. De Goeje, Leiden 1879-1881), I, 2403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut 1965), II, 501. Ayrıca bk. T.W. Arnold, *The Preaching of Islam* (London 1913), s. 132; S. D. Goitein, *Jews and Arabs, Their Contacts Through the Ages* (New York 1964), s. 62 vd.

2 S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (New York 1957), III, 93.

3 S. D. Goitein, *Jews and Arabs*, s. 63.

4 Hristiyan topluluklarının da Arap ordularını iyi karşıladığı doğru ise de, fethin Hristiyanlar için manasının Yahûdîler için olduğu gibi aynı anlamı taşımadığı unutulmamalıdır. Arap-İslâm dünyasında tedricî olarak değerleri azalan (bazı yerlerde tamamen ortadan kalkan) Hristiyanlarla karşılaştırılırsa Yahûdî toplulukları pek çok yerde sadece varlıklarını devam ettirmekle kalmadılar, ser-pilip gelişme dönemini yaşadılar. Ayrıca bk. Baron, *a.g.e.*, II, 110 vd.

5 *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara 2/256.

alınırfa fatih ordular, Yahûdîlerin ve Hristiyanların öylece, oldukları gibi kalmalarına izin verdiler. Ashında Arap idaresinin ilk yüzyılının büyük bir kısmında, İslâm dinine geçişler, ilk etapta yönetim tarafından teşvik edilmedi. Bunun ekonomik sebeplere dayandığı düşünülebilir. Arap yönetiminin ilk yüzyıllarında İslâm'a geçen az sayıda Yahûdî bulunmaktadır. Sadece Ortaçağ sonlarında önemli sayıda Yahûdî, İslâm'a geçmiştir. Bunun sebebi de, herhangi bir zahirî baskının neticesi değil, İslâm mistisizminin câzibeli çekimi idi.

Eğer, yeni Arap-İslâm İmparatorluğu'nda Yahûdîler hoşgörüyle karşılandılarsa, bu tolerans, geçici bir hoşgörü mevzuu değildi. Ayrıca, geleceğe yönelik garantisi olmayan, o an beraber olma istekliliğinin bir neticesi de değildi⁶ Bilakis Yahûdîler, hem ferdî olarak, hem de toplum olarak yeni devlette, pozitif hukukî bir statü kazandılar. Kısmen Muhammed tarafından Medîne Anayasası'nda tesis edilen emsâllere, kısmen de İslâm öncesi geleneğe dayanan, Yahûdîlerin yaşama, mülk edinme, himâye görme, inançlarını özgürce yapabilme hakları (Müslümanlara bir saldırı olmadığı müddetçe) İslâm Hukuku tarafından garanti edilmişti. Dinin pratik alanlarında ve özel hayatta Yahûdîler, kendi hukukları tarafından idare ediliyorlardı. Sadece, Yahûdî olmayan büyük topluluklarla ilişkilerinde devletin kazaî yetkisi altına girmek durumundaydılar. Diğer taraftan ferdî olarak Yahûdîler, eğer isterlerse her zaman İslâm Hukuku'na başvurabileceklerdi. Genellikle kaynaklardan biliyoruz ki, ara sıra da olsa bu avantajdan faydalanıyorlardı.

Bunun da ötesinde İslâm Hukuku, Yahûdîlerle diğer azınlık inançları arasında bir ayırım yapmadı. Hristiyanlar ve Zerdüşterlerin yanında Yahûdîler, "korunmuş halklar"ın (Ehlü'z-zimmenin, Zimmîlerin, yaygın olarak kullanılan diğer bir ifadeyle gayrimüslimlerin/ç.n.)⁷ oluşturduğu daha büyük bir sınıfın bir parçasını teşkil ederler. Bu sınıfın bütün üyeleri, itikadına, etnik yapısına ya da diğer farklılıklarına bakılmaksızın İslâm tarafından tanındılar ve İslâm Hukuku önünde aynı konumu paylaştılar. Zimmîler, himâye ve bu hukuk tarafından garanti edilen diğer haklara karşılık olarak, baş vergisi (cizye) ödemek zorundaydılar. Genel olarak, ödenen bu verginin bir boyun eğdirme işareti olarak sayıldığı görülmemektedir. Bu, belli bazı avantajlara bedel olarak ödenen bir vergi idi. Bu faydalar garanti edilemediği zaman, İslâm Hukuku bu verginin geri verilmesini şart koşmuştur⁸ Buna ilave olarak İslâm Hukuku, bu verginin Zimmîler için bir yük oluşunu engellemek üzere bunun yalnızca ödeyebilecek kişilerden toplanması gerektiğini açıklamıştır. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, körler ve sakatlar, fakir ve işsizler bu vergiden hariç tutulmuştur. Erken

6 Bk. Goldziher, *Vorlesungen Über der Islam* (Darmstadt 1963), s. 32 vd.

7 Bu terimin tam bir açıklaması ve hukukî içeriği için bk. C. Cahen, "Dhimma", *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), II, 227-231.

8 T. W. Arnold, *The Preaching of Islam*, s. 61

dönem Yahûdî yazarlarından birisi bu vergiyi, “neredeysse sınırsız bir hoşgörü” olarak tanımladığı bir şeyin karşılığında verilen “adını anmaya bile değmeyecek bir vergi” olarak zikreder.

Gayrimüslimler gerçekten kendi aralarında eşitlik lütfuna mazhar olurken, İslâm Hukuku önünde Müslümanlarla eşit seviyede değillerdi. Zimmîler daha az haklara sahiptiler ve Müslümanlar için geçerli olmayan özel tahditlere maruzdular. Meselâ Yahûdî ve Hristiyan tabipler, mesleklerini Müslümanlar arasında icra edemiyorlardı.⁹ Zimmî tüccarlar ithal ettikleri mallar için iki kat gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. (Ancak oldukça ilginçtir ki, harbî, yani Müslüman olmayan bir ülkenin Müslüman vatandaşı,¹⁰ Zimmîlere emredilen oranın iki katı ödemek zorundaydı.) Bunun da ötesinde Hristiyanlar ve Yahûdîler, yeni ibadethâneler inşa edemeyeceklerdi. Bununla beraber onlar, tamir ederek eskileri korumaya müsâade edilmişlerdi. Belki de hepsinden daha önemlisi Zimmîlerden özel alâmetler ya da giyim stilleri kullanarak kimliklerini izhâr etmeleri istenmişti.

Bununla birlikte bu kısıtlamalara uygulamada, nadir olarak riayet edilmiş olduğu gerçeği ehemmiyetlidir. Zira bunun manası, gerçek hayatta Zimmîlerin konumunun, Müslümanlarla eşitlik hususunda fıkıhın izin verdiğiinden çok daha fazla olarak, neredeyse eşitlik konumunu ifade ediyor olmasıydı. Bu açıdan bakıldığında yüzyıllar içinde Müslümanların uygulamaları, İslâm Hukuku’nun kurallarına karşı üstün olma hususunda kendisini ortaya koydu. Kuşkusuz ki aynı zamanda bu uygulamalar, İslâm’ın derûnî amacının daha iyi bir yansıması olarak kendisini gösterdi. (Ancak, yine de bu tür kanunların varlığı, Zimmîler üzerinde belli bir takım olumsuz psikolojik etkilere sahip olmuş olmalıdır.) Bu bağlamda, bazı özel alanlarda aslında Zimmîlerle Müslümanların eşitliği paylaştıkları kaydedilmelidir. Zira Hanefî ve Hanbelî¹¹ hukukuna göre, Zimmîlerin ve Müslümanların kan diyeti, kıymet olarak eşit tutuluyordu. Bu yüzden meselâ adam öldürme olayında, kusurlu tarafın karşılık olarak ödemesi gereken kan diyeti miktarı, her ikisi için de (Zimmî-Müslüman) aynı

9 [Yazarın bu husustaki bilgilerine katılmak kesinlikle mümkün görünmemektedir. Zira çok açık bir şekilde İslâm tarihinin ilk yüzyılları boyunca tıp hizmetleri gayrimüslimler tarafından karşılanmış, hem sarayda hem de sosyal hayatta oldukça büyük bir itibar görmüşlerdir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 414-445. ç.n.]

10 [Baskı hatası olduğunu düşündüğümüz -a muslim citizen- ifadesi, -a non-muslim citizen: gayrimüslim ya da Müslüman olmayan vatandaş- şeklinde olmalıdır. Ayrıca İslâm coğrafyasında alınan ticaret vergisi hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (Ankara 1981), s. 169-178, XXVI (Ankara 1983), s. 327-334. ç.n.]

11 [Burada Hanbelî hukuku ifadesinin yanlış olarak kullanıldığını düşünüyoruz. Zira Hanbelîler, gayrimüslimlere karşı en sert görüşler ileri süren bir ekol olarak dikkatleri çekmektedir. Özellikle kan diyeti ve diğer birkaç örnek için bk. Öztürk, s. 187-194. ç.n.]

olacaktı. Mülkün bir Müslümanla bir Zimmînin ortaklaşa katılımıyla kazanıldığı durumlarda, İslâm Hukuku, Zimmînin haklarını korumayı garanti altına alan bir yol izliyordu. Gayrimüslimlerin istedikleri yere seyahat etme ve istedikleri yerde ikamet etme hakkının garanti edilmiş olması da son derece önemlidir. Zimmîlerin ikametini şehirlerde ya da kasabalarda özel bölgelere hasreden herhangi bir düzenleme yoktu.

Batılı yazarlar arasında, Gayrimüslimleri “ikinci sınıf vatandaş” olarak karakterize eden eğilim, Zimmîlerin, Müslüman çoğunluk ile hukuk önünde tam eşitliği paylaşamamalarına göre kısmen anlaşılabilir. Bununla birlikte böyle bir karakterize ediş bir takım önemli noktaları göz ardı etmektedir ve bu yüzden bütünüyle doğru değildir. Her şeyden önce, bu düşünce, Gayrimüslimlerin hukuk önünde az sayıda hakka sahip olmalarına karşın, az sayıda mükellefiyetleri olduğu gerçeğini ihmal etmektedir. İslâm’da hak ve mükellefiyette eşitlik, önemli bir hukukî prensiptir ve İslâm Hukuku’nda ikisi arasında dikkatli bir dengenin sürdürülmesi için ciddî bir çaba sergilenmiştir. İslâm’da Zimmîlerin aslında misafir olarak sayıldıkları hususu kayda değerdir. Zira İslâm kendisini Antik Yakın Doğu misafirperverlik geleneğiyle birleştirmiştir. Misafirlere ihtiramla muamele, kutsal bir vazife olarak sayılmıştır. Bu gelenekte misafir statüsünde olmak özel bir anlam taşımaktadır¹²

İkinci olarak, Gayrimüslimlerin durumunu tarif ederken “ikinci sınıf” ifadesini kullanmak, İslâm Tarihi’nin akışını göz ardı etmeye götürür. Özet olarak, bu yaklaşım, gerçek hayatta Zimmîlerin, Müslümanlarla fiilî eşitliği paylaştıkları ve bazı hususlarda avantajlara sahip oldukları gerçeğini değerlendirmede başarısızdır.

Şu halde burada Yahûdiler için Arap fethinin onların hukukî durumunda bir te-rakkî işareti manasına geldiği hususunda çok az bir şüphe oluşabilir. Şimdi onlar, evvelce haysiyeti kırılmış yabancı sınıf olarak hemen hemen her zaman Hristiyan çoğunluk tarafından gücendirilmiş ve çoğu zaman da açık bir baskının objesi olma durumundan yeni bir konuma yükseltildiler ve hukukla garanti altına alınmış, açık bir biçimde tanımlanmış haklara sahip müspet bir yasal statü kendilerine bahşedildi. Aynı derecede önemli olan şey, onların artık hukukî olarak ya da başka türlü ayrı bir varlık olarak telakkî edilmeyip, tam eşitliğe sahip olanlarla ilişkilerinde, daha büyük bir korunmuş halklar sınıfının bir parçası olarak düşünölmeleri-ydi. Artık onlar, Yahûdî olmaları hasebiyle özel kanunları olan bir hukukun ya da özel bir azınlık statüsünün objesi konumunda bulunan Yahûdiler değillerdi.

Eğer Arap fetihleri, haysiyeti aşırı derecede kıran şartlardan doğrudan kurtuluşu getirmişse de, o aynı zamanda uzun vadede daha önemsiz sayılmayacak neticeleri de haiz olmuştur. Fethin getirdiği (biraz önce zikredilen hukukî değişimler dahil) yeni şartlar Yahûdiler için, evvelce yaşadıkları tecritten tedericen kurtulmayı mümkün kıldı

12 L. Gardet, *La Cité Musulman Vie Sociale et Politique* (Paris 1961), s. 58.

ve nihayetinde de onların Arap-İslâm toplum hayatının ana akışına katılmalarını kolaylaştırdı. Bu entegrasyon süreci, eski yönelişlerin kesin bir geri dönüşünü temsil ederek, pek çok şekilde, Arap idaresinin ilk yüzyıllarında Yahûdî tarihinin en belli başlı, en karakteristik kaderini oluşturdu. Ve onun izinde bu süreç, Yahûdî halkının tarihinde emsâli görülmemiş şanslar getirdi.

Yahûdîlerin Arap-İslâm toplumunun ana bölümlerine kitlesel sokuluşlarıyla ve onların Yahûdî olmayan ortama içli-dışlı dahil oluşlarıyla, geleneksel Yahûdî hayatının hem zahirî formu hem de derunî özü derinden derine etkilendi ve bazı durumlarda temelden dönüştü. İlerleyen satırlarda bu entegrasyon sürecini ana hatlarıyla ortaya koymaya teşebbüs edeceğim ve bunun Arap Yahûdîlerinin iktisadî, siyasî ve ictimai hayatları için bazı önemli neticelerini tespit edeceğim.

Ekonomik alanda entegrasyon erken başladı ve Yahûdî toplumunun maddî refahında tedricî, fakat çok önemli bir inkişâf gösterdi. Uzun zaman mahrumiyet ve durgunluk dönemleri altında yaşayan bu toplulukların birçoğu, bir anda canlandı ve yeni bir ekonomik gelişme ve refah dönemine girdi. Dahası bu durum, şu ya da bu bölgeye hasredilecek izole bir fenomen değildi. Bu, doğuda İran sınırlarından batıda İspanya'ya kadar açıkça gözlenen yeni bir örnek teşkil etti ve İslâm'ın doğuşundan önce bu topraklarda Yahûdîler arasında, yaygın olarak hüküm süren yoksulluk durumlarıyla tezat teşkil eden göz alıcı bir zıtlık oluşturdu.

Fiiilî uygulamada Yahûdîlere karşı ekonomik ayrımcılık neredeyse bilinmeyen bir şeydir. Görmüş olduğumuz gibi İslâm Hukuku, Gayrimüslimlerin ekonomik çabalarına bazı tahditlerin getirilmesini gerektiriyordu. Ancak bununla birlikte gerçek hayatta bunlar tamamen göz ardı edilmişti. Yahûdîler tarafından tadılan ekonomik özgürlüğün derecesi, kısmen onların uyguladıkları mesleklerin ve sanatların geniş çeşitliliğinden anlaşılabilir. Yahûdîlerin (en basitinden en kazançlı ve en prestijlisine kadar) hemen hemen bulunmadıkları bir meslek yoktu. Bazı zamanlar onlar kumaş boyamacılığı gibi sanatlarda belirleyici olmuşlardır. Bununla birlikte bunun, baskının bir neticesi ya da diğer mesleklerden hariç tutulmalarının bir neticesi olduğunu söylemeye hiçbir kanıt yoktur. Yaygın olarak inanılan aksine onlar, mülk edinmekten ve toprağı işlemekten alikonulmamışlardı. Yalnızca el değmemiş toprakları satın almak ve geliştirmek hakkından mahrum edilmişlerdi. Çünkü bu topraklar İslâm toplumunun kamu mülkü sayılıyordu.

Yahûdîlerin ekonomik hayatın ana akışına nüfûz etmekte ulaştıkları başarının derecesi, en çarpıcı bir biçimde, tarihlerinin bu dönemi boyunca, ekonomik hayatlarının uğradığı dönüşümün ortaya koyduğu maddî temellerde ve zahirî formlarda görülebilir. Onlar geleneksel olarak toprağı bağı köylü bir topluluktan tederici olarak

uluslararası tacirler, imalatçılar ve bankerlerden oluşan bir topluluğa dönüştüler. Bu, o ana kadar Yahûdîlerin daha önceki tecrübeleriyle paralellik arz etmeyen bir değişimdi. Bundan önce tarihlerinde asla, Yahûdî toplumunun böyle büyük bir parçası, ticarî uğraşılara yönelmemişti¹³ Bunun yanında daha önemlisi, bu dönüşümün imparatorluğun bütününde yaşanan çok daha büyük bir ekonomik değişimin bir parçası olduğu gerçeğidir. Bu süreç, ticaretin gelişmesine, büyük bölgelerin politik ve yönetsel birlikteliğine ve büyük kentlerde endüstrinin gelişmesine, tarıma dayalı eski ekonominin kademe kademe ticarete, üretime ve finansa dayalı ekonomiye geçişine yol açtı. Yahûdîlerin bütün olarak, sadece “burjuva değişiminden” maddî açıdan istifade etmekle kalmayıp, bunun yanında ona katılmaları ve bununla kendilerini değiştirmeleri, eski ekonomik engellerin ne ölçüde kırılmış olduğunu gösterir. Mevcut delillerden açıkça anlaşılana, Arap hâkimiyetinin dördüncü yüzyılının sonuna gelindiğinde ekonomik entegrasyon sürecinin zaten, epeyce ilerlemiş olduğudur.

Ekonomik alanda, Orta Çağ Müslümanlarının, Yahûdîlere, muamelesi ile ilgili kayıtlar; tecdîci olarak ve sistemli bir şekilde ekonominin her bir sektöründen, birbiri ardına dışlandıkları Orta Çağ Avrupa'sına göre, açık bir tezat teşkil eder. Nitekim sonuç olarak, Orta Çağ'ın son zamanlarına gelindiğinde onlar için sadece alçaltıcı ve aşağı meslekler vardı.

Siyaset sahnesinde ise, entegrasyonun doğurduğu sonuçlar eşit oranda etkileyici ve geleceğe dönüktü. Arap yönetiminin ilk yüzyılında devlet kademelerinde Yahûdîlerin nispeten bulunmayışı, ekseriyetle, Yahûdîlerin geleneksel olarak toplumsal yaşam sahasından dışlanmaları ve gerekli becerileri ve tecrübeyi elde etme şansının onlara verilmemiş olması gerçeğiyle açıklanır. Bununla birlikte bu durum uzun süre böyle devam etmedi. Yahûdîlerin, imparatorluğun ekonomisine gittikçe artan bir şekilde dahil olmalarıyla ve onların şehir hayatındaki mesleklerin peşinde koşmalarıyla birlikte, gerekli mâlî ve idarî beceriler tecdîcen elde edildi. Abbâsîlerin ilk dönemlerine gelindiğinde Yahûdîlerin hizmetleri, artan bir şekilde Müslüman idareciler tarafından arandı. Özellikle (Arap dünyasının üç büyük siyasî merkezi olan) Irak, Mısır ve İspanya'da Yahûdîler, güç ve nüfûz sahibi konumuna yükseldiler. Halifelere ve vezirlere danışman ve müsteşar olarak hizmet vermek üzere çağrılanlar az değildi. İdarî kademelerde, öne çıkan pozisyonlara yükselmelerine rağmen Yahûdîler, genel olarak, partizan politikadan ve siyasî çevrelerde stregelen dâhilî entrikaların çoğundan uzak kalmış gözükürler. Onlar daha çok, teknik becerilere hâkim olmaya ve kendi sınıflarında bürokrasi geleneğini geliştirmeye önem verdiler. Bu iki yanlı siyasetin, daha akıllıca olduğu ortaya çıktı. İlk olarak bu, onları, politik dalgalanmalar

13 S. D. Goitein, *Jews and Arabs*, s. 111.

dönemlerinde mukabelebilmisile daha az maruz kıldı. İkinci olarak gittikçe artan bir şekilde onlar devlet hizmetinde vazgeçilemez kişiler oldular. Yahûdîlerin sıkça, aynı konumdaki Araplardan, hükümet değişimlerinde daha kolay hayatta kalabilmeyi başarmış olmaları sebepsiz değildir.

Yahûdîlerin İspanya'da ve Irak'ta devlet hizmetinde kazandıkları parlak başarıları bir yana, yönetim çevrelerinde güçlerinin ve nüfûzlarının zirvesi Fâtumî Mısır'ında gerçekleşti. Pek çoğu liberal tutumlarıyla tanınan ilk Fâtumî halifeleri zamanında Yahûdîler, emsâli görülmemiş sayıda devlet hizmetinde bulunma yolunu elde ettiler. el-Muiz (M.S. 953-975) dönemiyle devlet işlerinde öyle önemli bir rol oynamaya başladılar ki, halk sıkça Yahûdîlerin yardımı olmaksızın hiçbir şeyin yapılamayacağı şeklinde (kıskaçlıkla mı, yoksa hayranlıkla mı olduğunu söyleyemeyeceğimiz) sözler işitiyordu.

Aynı halifenin yönetiminde, Mısır'ın en önemli eyaleti olan Suriye, bir Yahûdî vali tarafından yönetildi. Hakikatte Mısır yönetim kademelerinde, Yahûdî nüfûzunun tesirini hissetmeyecek insan yoktu. Bütün bunlara ilâveten halifenin sarayında önemli sayıdaki idarî olmayan makamlar, Yahûdîler tarafından yürütülüyordu. Yahûdî nüfûzunun devletteki derinliği ve tesirleri hususunda zamanın Arap şairi hayretler içinde (Suyûtî tarafından aktarıldığı üzere) aşağıdaki mısraları dile getirdi:¹⁴

*Bugün beklentilerinin şahikasına yerleşti Yahûdîler,
Ve aristokrat oldu Yahûdîler,
Güce ve zenginliğe malik oldu onlar,
Onlardan seçilir prensler ve danışmanlar,
Size Yahûdî olmayı tavsiye ediyorum, ey Mısırlılar,
Zira Yahûdî oldu semâlar...*

Genelde büyük oranda Yahûdîler tarafından devlet memuriyetlerinin elde tutulması, Müslüman topluluk arasında küskünlük uyandırdı. Bu küskünlük bazen Müslüman idareciler için çeşitli miktarlarda Yahûdî memurları işten çıkarmayı gerekli kıldı. Biz böyle reaksiyonları el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd, el-Mütevekkil ve önemsiz diğer birkaç halife döneminde görüyoruz. Bunun yanında bu reaksiyonların doğrusu daima sınırlı kaldığı ve biri hariç geniş Yahûdî kitlelerine asla tesir etmediği hususunun altı çizilmelidir. Bu tür hareketlere sadece memuriyette görevli olanlar maruz kaldılar. Hatta, Yahûdî memurlar asla Yahûdî oldukları için değil, sadece Gayrimüslim grubunda yer aldıkları için zorlukla yüzyüze geldiler. Daha doğrusu, bu tür tedbirlerden zarar gören Yahûdîler, diğer Zimmî memurlarla birlikte buna maruz kalmışlardır. İslâm tarihinin tamamında, Yahûdîleri, bu anlamda devlet görevinden kovan bir teşebbüse ait tek bir kayıt yoktur.

14 A. Mez, *The Renaissance of Islam* (London 1937), s. 58. Ayrıca bk. A. Von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Wien 1875-1877), I, 188.

Hem memurları hem de memurlar dışındaki halkı içeren bir istisnânın bazı örnekleri olarak, biraz önce söylediğim üzere geniş ölçüde Yahûdîleri de etkileyen tek Gayrimüslim karşıtı reaksiyon ironiktir ki, Mısır'da Fâtımîler döneminde vücuda geldi. Halife el-Hâkîm'in idaresinde ve onun şahsî inisiyatifiyle Mısır'da, Yahûdîler arasında umûmî zarara sebep olan bir baskı fırtınası patlak verdi. Bu fevranın tetiklenmesinde Yahûdîlerin güç ve nüfûzuna duyulan eğer varsa kızgınlığın, ne ölçüde rol oynadığı net değildir. Ancak şurası açıktır ki, baskı sadece Yahûdîlere değil, Mısır'daki büyük Zimmî topluluğuna karşı yöneltilmişti. Böylece bu dönemde, Yahûdîler birkaç defa baskıya maruz kalmışlarsa, doğrusu onlar da diğer Gayrimüslimlerin arasında bulunuyorlardı. Bereket versin, el-Hakîm bir müddet sonra yaptığı şeyin yanlışlığını anladı. Âşikâr olarak görünen o ki, vicdan azabı duygularının tesiri altında, baskılara bir son verilmesini emretti. Seleflerinin liberal geleneğini yeniden kurmak için samimi bir teşebbüste bulunarak, Yahûdîleri kamu görevlerine geri çağırdı ve Yahûdî mülklerine, özellikle sinagoglara verilen zararları ortadan kaldırmak için her türlü çabayı gösterdi. Baskıdan kurtulmak için İslâm'a giren Yahûdîlere, İslâm'ı kabul ettikten sonra kendi inançlarına geri dönenler için ölüm cezasını gerekli gören İslâm Hukuku'nun kanunlarına karşı gelme pahasına, atalarının inançlarına geri dönme imtiyazını verdi.

Yahûdîlerin politik entegrasyonlarında muayyen sınırların bulunduğu yukarıdaki tartışmadan açıkça anlaşılmalıdır. Yine de bu sınırlamalara rağmen, İslâm toplumunun politik hayatında Yahûdîlere yer verilmesiyle gerçekleşen önemli gelişme unutulmamalıdır. Bunun da ötesinde az önce gördüğümüz üzere Yahûdîlerin arasına da olsa zarar gördüğü bu kısıtlamalar, hiçbir şekilde sürekli bir tavrın parçası ya da Yahûdî karşıtı bir temayülün yansıması değildi.

Burada bir kez daha Orta Çağ İslâm kayıtları açık bir şekilde, erken tarihlerde başlayan Yahûdî karşıtı duyguların yaygın olduğu ve Yahûdîlere yapılan baskının sonuç olarak zuhûr ettiği Avrupa'yla tezat teşkil eder. Geçici olarak Avrupalı kuvvetler tarafından işgal edilen Arap dünyasının topraklarında bile, yerel Yahûdî nüfusu için sonuç son derece bir felaketti. Haçlıların Filistin'i işgali sırasında bu bölgelerdeki Yahûdî nüfus zâlimce yok edildi. 1097'de Kudüs'ün Yahûdî mukimlerinin katledilmesi, bu topraklarda teşekkül etmiş olan Yahûdî yaşamını fiilen sona erdiren sadece bir seri trajik hâdiseden biri idi. Aynı hikaye, Kuzey Afrika'da, İspanya'nın yeniden Hristiyan hâkimiyetine girişi esnasında 1509'da Oran'ın ele geçirilmesinde, 1535'de Tunus'ta, 1541'de Bougie'de tekrarlandı ve bu şehirlerin her birinde yerel Yahûdî toplumları merhametsizce yok edildi.¹⁵

15 C. Roth, *A Short History of the Jewish People* (London 1936), s. 271.

Eğer, bu entegrasyon, belki de en iyi “sosyal” terimiyle ifade edilebilecek bir şekilde en etraflı ve en kapsayıcı biçimde olmasaydı, Yahûdilerin, Arap dünyasının ekonomik ve politik yapısındaki entegrasyonları o anda olduğu ölçüde mükemmel ve hızlı olmayabilirdi. Sosyal entegrasyon meselesini, daha özel anlamda Araplaşırma sürecini, yani Yahûdilerin bir bütün olarak Arap-İslâm kültürüne dahil edildikleri süreci ele almak suretiyle konuyu inceleyeceğim. Son tahlilde bu durum, Arap sosyal hayatının ana akışına büyük çapta Yahûdilerin girişini mümkün kılan ve onlara yeri geldiğinde bu hayatın hem maddî hem de manevî alanlarında oldukça şaşırtıcı bir şekilde katılım imkanını veren bir süreç idi. Bu asimilasyon ve entegrasyon sürecinde Arap-İslâm kültürü ve bu kültüre bağlı olan her şey Yahûdî varlığında derin seviyelerde silinmez bir tesir bıraktı.

Bu Araplaşırma sürecinin en erken ve en belirleyici yönlendiricilerinden biri, iletişimlerinin ana vasıtası olarak Arapça'nın Yahûdiler tarafından kabullenilmesi idi. Fetih döneminden itibaren başlayan Arapça'nın benimsenmesi, hızlı bir şekilde ilerledi ve Arap idaresinin üçüncü yüzyılının sonlarında Arapça, hemen hemen bütünüyle Yahûdilerin günlük hayat dili olarak İbrânî ve Ârâmî dilinin yerine geçen geniş bir alanda tesir bıraktı. Yahûdiler kendi aralarında bile her geçen gün, tedricen neredeyse yalnızca Arapça'yı kullanmaya başladılar. Şüphesiz İbrânî dili kullanılmaya devam etti. Ancak başlıca edebî amaçlar için ve sınırlı ölçüde de din âlimlerinin dili olarak kullanıldı.

Bunun yanında Araplaşırma sadece dille ilgili meselelerle sınırlı değildi. O, neredeyse Yahûdî sosyal hayatının hemen her veçhesine uzanmıştı ve pek çok durumda köklü bir değişimi mucip olmuştu. Bu ekseriya Arap toplumsal örflerinin, (gerek umûmî, gerek husûsî) Arap davranış örneklerinin ve Arap toplumsal zevklerinin kabulü demekti. Arapların giyim alışkanlıklarının benimsenmesi ve eski İbrânî dilinin yerine Arapça şahıs adlarının tercihi, sadece bu ikisi bile, büyük sayılardaki örnekler arasında, bu süreci izah etmede delil olarak gösterilebilir. Bu ikisinin İslâm Hukuku tarafından resmen yasaklanmasına rağmen, Arap Yahûdileri arasında genel uygulamalar oluşu kayda değer bir husustur. Yahûdî toplumu, açıkça bunları katî bir şekilde yasaklayan İslâm Hukuku'nun muhalefetiyle yüz yüze gelmek ve onu aşmayı başarmak zorunda kaldı. Yahûdiler tarafından İslâm Hukuku'nun benimsenmesi daha çok İslâm'ın, Zimmîlere karşı liberal tutumunun daha açık bir göstergesi olarak görülebilir ise de, bu aynı zamanda zannediyorum ki, bu Araplaşırma sürecinin ardındaki büyük gücün sahip olduğu şeye, yani hukukun çaresiz kalması karşısında bu büyük gücün aşağı yukarı aynı oranda Araplaşırma'yı hızlandıran güce sahip olduğuna işaret etmektedir.

Arap-İslâm kültürünün benimsenmesi en temel seviyede Yahûdî sosyal hayatının zahirî formlarında geniş bir şekillendirmeye yeniden imkan tanıdı. Geleneksel olarak Yahûdî olmayanlardan onların etnik farklılıklarını sembolize eden Yahûdî sosyal hayatının bu haricî hususiyetleri tedricî olarak ortadan kalktı. Arap Yahûdîleri, bütün pratik amaçlarına rağmen, ayrı bir etnik varlık olmaktan vazgeçtiler. (Bunun manası Arap Yahûdî kimliğinin daha husûsî olarak bir din kimliği olması idi.) Onların zahirî etnik ayrılışlarını yitirmeleri ne ifade ederse etsin, toplumsal entegrasyon açısından bakıldığında bu, önemli bir terakkîyi ifade ediyordu. Artık, Yahûdîlerin Yahûdî olarak kimliği, doğrudan doğruya kesintisiz geleneksel olarak olagelen zahirî formlarıyla ortaya konmuyordu. Gerek ferdî gerekse toplumsal olarak onların bu dış görünümünün azalması dolayısıyla, umûmî alandaki Araplaşma, daha büyük çapta bir anonimlik boyutu kazanmış oldu. Bu, hem toplumsal, hem de maddî olarak daha geniş bir hareket özgürlüğü anlamına geliyordu. Fiziksel hareketliliğin gittikçe artmaya doğru gösterdiği eğilim, kısmen Yahûdî gettosunun niçin Orta Çağ Arap dünyasında asla görünmediğini açıklar. Bağdat gibi büyük kentlerde, Yahûdîlerin muayyen mahallelerde toplanmaya meylettikleri bir gerçektir. Bununla birlikte, bunu baskı altında yaptıklarını akla getirecek hiçbir kanıt yoktur. Yahûdîlerin büyük bir kısmı genelde şehirlerde sinagogların dağıldığı gibi, dağılmış bir şekilde bulunuyorlardı. Daha büyük toplumsal hareketliliğe doğru eğilim, Yahûdîlerin çeşitli sosyal sınıflara, mesleklere ve kamu görevlerine girmeye kolaylıkla yol bulabilmelerinin artmasında görülebilir.

Eğer Araplaşma, Yahûdî hayatının haricî ve maddî biçiminde önemli değişmelere zemin oluşturdu ise, bu, hayatın dahilî ve manevî görünüşleri üzerinde, daha büyük bir etkiye sahip olmuştur. Araplaşmanın manası Arap kültürünün haricî formlarının kendilerine mal edilmesinden daha büyük bir anlama sahipti. Arap dilinin ve Arap-İslâm kültür kalıplarının benimsenmesiyle birlikte, Arap değerlerinin ve zevklerinin asimilasyonu ile Arap düşünce tarzlarının ve iletişim kalıplarının benimsenmesi de gerçekleşti. Kısaca Araplaşmanın manası, Arap aklının ve Arap ruhunun temel anlamdaki önemli hususiyetlerinin özümsemesi anlamına geliyordu.

Yukarıda tasvir edilen türdeki değişimlerin, zaman içinde Arap Yahûdîlerinin kimlik krizine düşmelerini hızlandıracağı kesindi. Bu belki de, Araplaşmanın doğurduğu en önemli sonuçtu. Çünkü bundan dolayı Yahûdîler kendileriyle ilgili yeni bir ben algılayışı, yeni bir ben idraki elde ettiler. Arap-İslâm kültürünün hem dahilî, hem de haricî alanlarda yoğun benimsenişleriyle, kendilerini bir hayli ve iç içe birlikte buldukları Araplardan temel ve değiştirilmez bir biçimde farklı olarak görmek, Yahûdîler için gittikçe artan bir sorun oluverdi. Araplaşmış Yahûdîler için

kendilerini geleneksel manada Yahûdî olarak, yani saf ve sade Yahûdî olarak düşünmeleri gittikçe daha zor hale geldi. Yahûdîlerin Araplaşması her ne kadar bu anlamda Yahûdî kimliklerini kaybetmeleri anlamına gelmiyorsa da, bu, Yahûdî kimliğinin ehemmiyetli bir erozyonunu ifade ediyordu. Eğer Yahûdîler kendilerini kesinlikle yaptıkları üzere Yahûdî olarak düşünmeye devam ettilerse, onlar, kendilerini Yahûdîlerin özel bir grubu olarak, yani Arap Yahûdisi olarak düşünmüşlerdir.

Bu değişim, kendilerini algılama değişimi bağlamında oldu. Arapça şahıs adlarının benimsenmesi uygulamasını böyle anlamalıdır. Sâmi zihniyeti için kimliğin, zahirî ve gelişigüzel formlardan öte bir şey olduğu hatırlanmalıdır. Bir kişinin ismi, onun şahsiyetinin tam özünü teşkil eden şey olarak ve bu anlamda da onun varlığının aslı karakterinin sahip olduğu şeyi ortaya koyan şey olarak görülürdü. Gerçekten de bunun manası, bir adamın isminin, husûsî bir şekilde en fazla onun kimliği problemiyle çok sıkı bir şekilde bağlı olduğudur. Birisindeki bir değişim, diğerindeki değişimden ayrı oluşamazdı. Sâmi anlayışını paylaşan Yahûdîler için Arap isimlerinin kabulü, çok büyük bir anlam taşıyordu. Kısaca o, kendi kimliklerine ilişkin yeni bir algılayışı sembolize ediyordu. Henüz söylediğim üzere bu durum, Yahûdî kimliklerinden feragat etmeye delâlet etmiyordu. Zira onlar atalarının dinine bağlı kalmaya devam ettiler. Bunun işaret ettiği şey, onların geleneksel benlik anlayışlarında çok öne çıkan, ayrı oluşun taşıdığı bu anlamın önemli bir tadili idi. Araplaşmış Yahûdîler, beraber yaşadıkları Araplara karşı, Araplaşmamış Yahûdîlerin asla paylaşamayacağı bir samimi yakınlık ve dayanışma duygusunu hissediyorlardı.

Yahûdîlerin Arap toplum yapısının ana akışına doğru entegrasyonları ve onların hemen hemen toptan Arap-İslâm kültürüyle asimilasyonları vasıtasıyla, Yahûdîleri Araplardan ayıran eski maddî, psikolojik, sosyal ve entelektüel engellerin pek çoğu tedericen sökülüp atıldı. Bu eski duvarların kalkmasıyla birlikte, Yahûdîlik ve İslâm Medeniyeti arasında derin dinî ve entelektüel seviyelerde doğrudan bir karşılaşma için taşlar döşenmiş oldu. Ancak, Yahûdîlik için, bu tür direkt bir yüzleşme azınlık konumları dolayısıyla, hatırı sayılır bir riski içeriyordu. Genç, muzaffer ve çok daha güçlü İslâm Medeniyeti'yle hakiki bir yüz yüze karşılaşmada, gerçekten de Yahûdîlik ya crime, ezilme ya da geri çekilmeye zorlanma ve belki de en sonunda unutulup gitme tehlikesine muhatap oldu. Ancak asıl hakikat, bu tarihî karşılaşmanın sonuçlarının beklenilenin tam olarak tersi olmasıydı. Erimiş olma ya da zorla geriye çekilmeye zorlanmış olma yerine Yahûdîlik, İslâm'la karşılaşması yoluyla harekete geçti ve Yahûdîlik açısından sonuç, emsâli görülmemiş yeni bir entelektüel dönem ve dinî fizilenme oldu.

Bu yüzden muahhar Yahûdî tarihçilerinin bu döneme, kendi tarihlerinin altın çağı olarak bakmış olmaları sebepsiz değildir. Ortaçağ İslâm Medeniyeti'ne ilhamını borçlu olan bu çiçeklenmenin derecesi, yeni Yahûdîliğin bu kültürün damgasını taşıması derecesiyle görülür. İslâm kültürünün Yahûdîliğe etkileri çok ve çeşitli idi. Fakat üç alanda (edebiyat ve dil, felsefe ve dinî hassasiyet) özellikle önemli idi.¹⁶ Ben edebiyat ve dille başlayarak bu alanları kısaca ele alacağım.

Arap fetihleri sırasında, doğudaki Yahûdîlerin çoğunluğu iki dilli idi. Bazı yerel farklılıklar bir tarafa bırakılacak olursa, başlıca dinî ve edebî maksatlar için kullanılan İbrânîce ile birlikte genelde günlük hayat dili olarak Ârâmîce kullanılıyordu. Yukarıda zikredilen Araplaşma süreci, günlük konuşma dili olarak Ârâmîce'nin yerine Arapça'nın benimsenmesinden daha fazla bir şeydi. Bu aynı zamanda Arapça'nın, edebiyat ve bilim dilinin ana vasıtası olarak, İbrânîce'nin yerini alması demekti. Yahûdî yazarlar tarafından bu dönemde ortaya konan önemli ve tesirli çalışmaların hemen hemen hepsi, Arapça olarak yazıldı. Bahya'nın "Kalbin Vazifeleri" ve Maimonides'in "Akli Karışıklar İçin Kılavuz" adlı eserleri, bu gerçeğin sadece iki örneğidir. Hayrette bırakan bir derecede Arapça, aynı zamanda kutsal metin dili olarak ta İbrânîce'nin yerini aldı. Mişna ve diğer kutsal metinlerle birlikte Eski Ahit te Arapça'ya çevrildi ve yaygın olarak bu biçimde kullanıldı. Bu o kadar itibar gördü ki, Saadya'nın yaptığı Eski Ahit tercümesi, haklı olarak kendi başına kutsal bir statü kazandı. Saadya'nın Arapça tercüme formlarındaki Eski Ahit çalışmaları pek çok kişi tarafından özel bir dindarlık fiili olarak görüldü. Pek çoğu Kur'ân tefsirleriyle çarpıcı bir benzerliğe sahip olan Yahûdî kutsal kitapları üzerine yapılan şerhler, gittikçe daha büyük bir sıklıkla Arapça olarak kaleme alınmaya başlandı. Belki de daha fazla şaşırtıcı olan İbrânî diliyle ve İbrânî edebiyatıyla ilgili çalışmaların da geniş çerçevede Arapça olarak hazırlanmış olmasıydı. Böylece, Orta Çağlarda ortaya çıkan İbrânî şiiri üzerine meşhur Mûsâ b. Ezrâ tarafından vücuda getirilen en önemli ve nüfûzlu çalışma, Arapça olarak yazılmıştı. İbrânîce'nin dokunulmamış bir şekilde kullanılması, aşağı yukarı sadece sinagog sınırlarında kalmıştı.

Arapça'nın bu hemen hemen mağlup edici etkisi İbrânîce'nin sonunu getirmek bir yana netice olarak tadilini ve yeniden canlanmasını sağladı. Edebiyat sahasında, ilhamının büyük bir kısmını Arap stillerinden alarak, İbrânîce nesir ve şiirinin yeni ve güçlü formları kademe kademe oluşmaya başladı. O zamana kadar sadece Arapça'da bilinen yeni temalar, stiller ve teknikler İbrânîce'ye girdiler ve Yahûdî yazarlar tarafından geniş çapta kullanılmaya başladılar. Arapça'yla bu karşılaşma dolayısıyla genişleyen ve zenginleşen İbrânîce, edebî ifadelerin bir vasıtası olarak çok daha güçlü ve esnek bir hale geldi. Dilbilim alanında dahi, Arapça'nın sağladığı uyarı, eşit oran-

16 Bk. S. D. Goitein, *Jews and Arabs*, s. 125 vd.

da önemlidir. Arapça'nın tesiri altında İbrânîce grameri, filoloji ve lügat bilimi gibi tamamıyla yeni bilim dalları ortaya çıktı ve daha erken dönemde kendi dil bilimlerini oluşturmuş olan Arapça'ya taklit etti. Bu yeni İbrânî bilimlerinin gelişimiyle ve üzerinde ihtimam gösterilmesiyle İbrânî dili, tarihinde ilk kez olarak sistematik analizin konusu oldu ve bu alanda sonuç olarak, yeri geldiğinde de çok büyük bir İbrânî edebiyatının filizlenmesine yol açtı. Bu yüzden gerek İbrânî dilinin, gerekse İbrânî edebiyatının gelişmesi açısından, Arapça'nın etkisinin temel bir ehemmiyete sahip olduğu görülmektedir.

Yahûdîliğin entelektüel gelişimine İslâm kültürünün yaptığı katkılar pek çok ve çeşitlidir. Belki de bunlardan hiçbiri, Yahûdî entelektüel hayatının geleceği açısından, İslâm Medeniyeti'nin Grek kültürünün aktarılmasında ve geniş çapta Yahûdî toplumuna öğretilmesinde oynadığı rolden daha plânlı ve daha önemli değildir. Şüphesiz hatırlanmalıdır ki, Yahûdîler, İslâm'ın doğuşundan çok önceleri Grek Medeniyeti'nin tesirlerine maruz kalmışlardı. Bununla birlikte İslâm'ın katkısının özel karakterinin altını çizmek daha doğru olacaktır. Yahûdîler, Grek Medeniyeti tarafından oluşturulan çevrede yüzyıllarca yaşamış olmasına rağmen, bu kültürü kabullenmeyi Hristiyanlığın yaptığı gibi inatla reddettiler. Yahûdîlerin büyük çoğunluğuna göre Grek kültürü ve bilimi, Yahûdî değerleri ve inançları için bir tehdit olarak kabul ediliyordu. Şüphesiz, İslâm'ın doğuşundan önce, Grek öğretisi pınarından kana kana içmiş tek tek Yahûdîler ve izole Yahûdî topluluklar vardı. Ancak bu, Yahûdî düşüncesi ya da büyük Yahûdî bünyesi üzerinde küçük bir tesir bırakmıştı. H. A. Wolfson'un gösterdiği üzere, ilk yüzyılın önde gelen Yahûdî filozofu Philo, hakikatte Yahûdîlerin tamamı tarafından ortaçağlara kadar bilinmiyordu. Bununla birlikte bir kere, Grek edebiyatı, bilimi ve felsefesi ile ilgili büyük çalışmalar, Arap-İslâm yorumuyla Arapça tercümelemlerde ortaya çıkar çıkmaz Grek kültürü, Yahûdîler için yeni bir ışık altında görülmeye başlandı. Bunun sonucu olarak ta Yahûdîlerde, Grek'e karşı mevcut olagelen geleneksel Yahûdî düşmanlığı gözden kayboldu. X. yüzyıldan itibaren Yahûdîler, o zamana kadar bilinmeyen bir ölçüde samimi bir coşku ve iştihak duygusuyla Grek düşüncesinin eserlerini ele alıp çalışmaya başladılar. Grek kültürüyle bu karşılaşmadan, Yahûdîlik bünyesinde parlak bir Yahûdî felsefesi geleneği ortaya çıktı ve seçkin bir Yahûdî düşünürleri çizgisi oluştu. Neticede Yahûdî filozofları sıra kendilerine geldiğinde daha önce Araplardan öğrenmiş oldukları şekliyle İspanya yoluyla Grek düşüncesinin Hristiyan batıya aktarılmasında, arabulucu çok önemli bir rol oynayacaklardı.

Yahûdîlerin büyük bir kısmı, asırlarca Grek düşüncesiyle uzlaşmaksızın muhalif olarak kalmalarına karşın Arap-İslâm formundaki bu hikmetle karşılaştıklarında, nasıl

oldu da umulmadık bir şekilde, açık bir coşkuyla onu kabul ettiler? Gerçi burada, bu sorulara yeterli bir cevap verebilmek mümkün olmamakla birlikte bir takım noktalar kısmî birer cevap olarak sunulabilir. İlk plânda unutulmamalıdır ki, Grek öğretisinin büyük şaheserlerinin Arapça tercümelere görünmeye başladığı zamanlarda Araplaşma süreci zaten hâlihazırda oldukça ilerlemişti. Bundan dolayı Yahûdiler için Arap-İslâm formundaki Grek düşüncesiyle karşılaşmanın manası, onların tam aşına oldukları bir formda, bu düşünce ile karşılaşmaları demektir. Araplaşma süreci boyunca, aslında Grek düşüncesinde kendilerine yabancı gelen özelliklerden bazı şeyler sıyrılıp atılmıştı. İkinci olarak Yahûdilerin Orta Çağ İslâm toplumuna entegrasyonları ve büyük çoğunluğu itibariyle açık ve müsamahakâr olan Yahûdî olmayan bir çevreye doğrudan açılmaları, Yahûdilerin, Yahûdî olmayan şeylere karşı duydukları, geleneksel ve köklü Yahûdî şüphelerini dağıtmak için çok şey yapmıştı. Bundan dolayı İslâm'ın Yahûdîliğe katkısı, onun Yahûdîliğe tavassut ettiği hâlihazırdaki özellikle Grek ve bu yüzden de gayr-i islâmî şeyin içeriğinde değil, Yahûdîliğin, Yahûdî olmayan dünyaya karşı tavırlarını etkilemesindeydi. Öz olarak İslâm'ın yardımı, toplumsal ve psikolojik karakterde idi ve hatta bazı durumlarda bu, onun Yahûdîliğe tavassut ettiği fiilî içerikten çok daha mühim bir yardım idi.

Dini alanda ise, İslâm'la Yahûdîliğin yüzleşmesi her ikisi için de önemli neticeleri doğuran derin karşılıklı paylaşıma imkan sağladı. Fakat bu alanda aynı zamanda karşılaşmadan dolayı son derece etkilenen taraf, Yahûdîlik oldu. İslâm'ın tesiri altında Yahûdî teolojisi ve hukuku önemli bir değişim geçirdi ve kendi nihai şeklini aldı. Bununla birlikte İslâm'ın Yahûdîliğe yapacağı en önemli katkı dindarlık hususunda oldu. İslâm'ın zühht ve tasavvuf anlayışının etkisi altında Yahûdîlikte, İslâmî kökenlerini açıkça gösteren, yeni bir Yahûdî zühht ve mistisizm formu gelişti.

İslâm'ın zühht fikirlerinin ilk defa, XI. yüzyılın bir Yahûdî âlimi ve azizi olan Bahya'nın yazıları vasıtasıyla Yahûdîliğe girdiği görülmür. Bahya'nın, bu gelişime en büyük katkısı, orijinali Arapça olarak yazılmış olan "Kalbin Vazifeleri" adlı eserinde idi. Eser boyunca Bahya neredeyse yalnızca İslâm kaynaklarına dayanır. Hatta, pekâlâ Talmut'tan alabileceği materyallerinde bile ısrarla İslâm metinlerine güvenmeyi tercih eder. Nisbî olarak kısa bir zamanda, Bahya'nın kitabı Ortaçağ Yahûdî mahfillerinde ibadet ve takvâda en geniş ölçüde kullanılan eserlerden biri haline geldi ve sonuçta İbrânîce'ye çevrildi. Bahya ve onun öğrencileri tarafından sağlanan ilhamla, hızlı bir şekilde zühht temalarına ve alakalı hususlara hasredilmiş, İslâm'a yakınlığı gösteren etkileyici bir Yahûdî edebiyatı vücuda geldi.

Sûfî düşünceleri ve uygulamaları, Yahûdî mahfillerindeki görüntüsünü XII. yüzyılda elde etti. Aynı yüzyıl büyük İslâm sûfî kardeşliğinin doğuşuna da tanık

olmuştu. İlk ehemmiyetli sūfi tesirler, belki de Orta Çağ Arap-Yahûdî dünyasında görünen en etkileyici dinî düşünceler olan Maimonides'in yazılarında bulunabilir. Bununla birlikte İslâm mistik öğretilerinin Yahûdî mahfillerinde tam manasıyla tutku haline gelmesi, müteakip yüzyılda oldu ve bilhassa oğlu Maimuni'nin yazılarında ortaya çıktı. Maimuni, en önemli kitabı olan "Allah'ın Kullarına Tam Rehber" adlı eserinde, İslâm'ın büyük sūfi üstatlarının, eski İbrânî peygamberleri Yahûdî halkından daha muhlis bir şekilde izlediğini tekrar tekrar vurguladı. Yahûdîleştirilmiş formuyla sūfizm büyük sayılardaki Yahûdîleri etkiledi ve çok hızlı bir şekilde güçlü bir hareket haline geldi. Bu yeni hareketin boyutu ve gücü, açıkça, o zamanki Arap Yahûdîleri arasında köklü bir ihtiyaca karşılık verdiğini gösterir. Bunun da ötesinde Yahûdî sūfizmi, kıymetini kaybetmeksizin Orta Çağda da varlığını sürdürdü. Üstelik Modern Çağlara kadar Arap Yahûdîlerinin dinî hayatında önemli bir rol oynamaya devam etti.

Bu makalenin son bölümüne geçmeden önce, Arap Yahûdîlerinin tarihi için İslâm'ın ehemmiyeti hakkında bazı hususlara işaret etmek ve şimdiye kadar söylediğimiz şeyleri özetlemek gerekmektedir.

Arap-İslâm fethinin Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'da Yahûdî karşıtı duyguların kısır döngüsüne ağır bir darbe vurduğundan şüphe edilmemelidir. Fetih, bu topraklarda, önceden yaşayan Yahûdîlere yöneltilen acımasız baskı koşullarına son verdi. Burada, önceden kestirilemeyen ve keyfîlik gösteren bir hâlet-i rûhiyenin insafına terk edilmeyen ve hukuk tarafından garanti altına alınan yeni bir tolerans çağına önyak oldu. Üstelik bunlar kısmî değişimler değil, bütün imparatorluğa hâkim olan genel bir durumun parçasını teşkil ediyordu.

Arap fethiyle yaratılan yeni şartlar, Yahûdîlerin Arap-İslâm toplumunun ana akışına gittikçe iyileşen bir entegrasyonunu hazırladı ve bu surette Yahûdî varlığının dış yapısını olduğu kadar özünü de etkileyen şümullü değişikliklere sebep oldu. Onlar, toplumsal hayatın dışında tutulan fakir bir köylü sınıftan, hatırı sayılır derecede ekonomik güce sahip ve Arap dünyasının politik hayatında önemli bir rol oynayan şehirli bir burjuva sınıfına dönüştüler.

Kültürel asimilasyonun güçlü etkisi altında onlar, kendilerinin ayırıcı etnik kimliklerinin çoğunu kaybettiler ve bu süreçte Arap-İslâm değerlerinin pek çoğunu benimsediler. Bu değişimler Yahûdî varlığı üzerinde en derin seviyelerde izlerini bıraktı. Bu değişiklik, Yahûdî ruhunun derinliklerinde kalıcılaştı, yeni ben imajı yarattı. Bu yeni ben imajı, eski kimlikle bağını tamamiyle kesmemiş, yeni olarak adlandırılmasını da haklı çıkaracak kadar farklı olan bir şeydi. Araplaşmış Yahûdîler yeni bir Yahûdî türüydü: Arap Yahûdîsi ve onlar, kendilerini böyle algıyorlardı.

Bu kompleks ve pek çok yönlü entegrasyon süreci, kendisinden kaynaklanan şümüllü değişiklikle birlikte İslâm'la Yahûdîlik arasında her ikisi için de büyük bir ehemmiyet taşıyan tarihî bir karşılaşmayı mümkün kıldı. Yahûdîlik, belki de kaçınılmaz olarak, İslâm'ın üstün konumundan, dinçliğinden ve büyüklüğünden dolayı, bu karşılaşmada İslâm'dan daha derin bir şekilde etkilendi. Bu karşılaşmanın hayat vermesi ve harekete geçirmesiyle Yahûdîlik, yeni bir kültürel entelektüel ve dinî yaratıcılık dönemine, hatta rönesans olarak adlandırılacak bir filizlenme dönemine girdi. Genelde tesir, tek yönlü değildi. Karşılaşma ciddi bir kültürel alışverişi, samimi bir diyalogu, Yahûdîlik'te olduğu kadar İslâm'ın da büyük oranda faydalandığı bir takası mücip oldu. İslâm da kendi adına, Yahûdîlik'ten pek çok şey öğrendi.

Arap Yahûdîleri tarihi, oldukça şayanı dikkat bir şekilde, İslâm'ın açıklık ve hoşgörü idealine bağlılığın mertebelerini gösterir.¹⁷ Bana öyle geliyor ki, nihai olarak Yahûdî halkı ve inançları üzerinde, İslâm'ın büyük etkisini mümkün kulan buydu. Çünkü, İslâm, bütün itibariyle Yahûdîliğe tehditkâr bir tavır takınmadı. Yahûdîlik de kendisinde hiçbir zaman, İslâm'a karşı müdafaa tavır almayı gerekli görmedi. Böylece Arap Yahûdîleri kendi varlıklarını sürdürmek için Avrupa Yahûdîlerinin yapmak zorunda kaldığı gibi varoluşlarını mazur gösterecek bir tavır geliştirmek zorunda kalmadılar. İslâm hâkimiyetinde Yahûdîlik, uzun zamandan beri kaybettiği kendine saygı ve vakar duygusunun çoğunu yeniden ele geçirme imkanını buldu. Bu yeni değerli olma ve özgüven duygusuyla birlikte Yahûdîlik için İslâm'la bir diyaloga girme imkanı ortaya çıktı ve zaten İslâm'ın açıklığı ve kabullenici yapısı yüzünden başka türlü de mümkün olamazdı.

Biz yukarıda, Yahûdîlerin Arap topraklarında İslâm tarihinin ilk ve orta dönemlerindeki tecrübelerine göz attık. Araştırmamızın tamamlanabilmesi için daha yakın zamanlardaki Arap Yahûdîleri tarihiyle de ilgili bazı şeyler söylenmelidir.

Orta Çağ geçince, klasik İslâm Medeniyeti Modern Çağa kadar sarkan tedricî bir düşüş dönemine girdi. Hem Araplar hem de Yahûdîler benzer düşüşü paylaştılar. Bu birlikte karanlığa gömülüş, iki halkın tarihinin birbirine ne ölçüde geçmiş olduğunu gösterir. Tıpkı Yahûdîliğin filizlenmesinin, İslâm'ın altın çağına tesadüf edişi gibi şimdi de Yahûdîliğin gerileyişi İslâm'ın gerileyişiyle yan yana seyrediyordu. Onlar ortak bir ihtişamı nasıl paylaştırlarsa, müşterek bir düşüşü de eşit olarak paylaştılar. Osmanlıların Yakın Doğu'yu fethini izleyen geçici gelişme bir yana bırakılırsa bu yüzyılın başlangıcına kadar Arap Yahûdîlerinin tarihi genel bir düşüş ve durgunluk dönemi idi. Bu dönem boyunca Arap topraklarındaki Yahûdîlerin kaderinin, yine bu dönemdeki genel kültürel, ekonomik ve politik düşüşün bir sonucu olduğu ve Yahûdîlere karşı şuurlu olarak dile getirilmiş ya da yönlendirilmiş kastî politikaların

17 Bk. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 32 vd.

bir sonucu olmadığı, güçlü bir şekilde vurgulanmalıdır. Yahûdiler, nerede ve ne zaman, fakirlik ve geri kalmışlık şartlarından muzdarip oldularsa, bu, Yahûdî oldukları için değil, aynı şeylere maruz kalmış olan yerel nüfusun arasında, onlarla birlikte bulunuşlarının bir neticesi olarak gerçekleşmiştir.¹⁸

Bu son genellenin tek istisnası bu yüzyılda oluştu ve bu istisna zannediyorum ki, hemen hemen tamamıyla Siyonist harekete ve İsrail Devleti'nin kurulmasına gösterilen, Arap tepkisi olarak görülmelidir. Bu tepkiler, Filistin'in yerli Arap nüfusunun yerinden edilmeleri ve on üç asırdan beri onların elindeki bir toprakta Siyonizm'in organize çabası vasıtasıyla yabancı bir devlet kurulmasıyla, Arapların duyduğu öfkenin bir dışa vurumu idi. Sonuçta Yahûdî karşıtı duyguları doğuran bu reaksiyon mazur görülmesi de uygun tarihî bağlamında değerlendirilmelidir. Çağdaş Arap dünyasında bulunan Yahûdî karşıtı hareketin kesinlikle modern bir fenomen olduğu ve İslâm'ın zaman içinde ortaya koyduğu eski ve muteber tolerans ve kardeşliğe dayalı geleneğe zıt bir şey olduğu unutulmamalıdır. Günümüzdeki Arap-Yahûdî düşmanlığının, uzun bir karşılıklı düşmanlık tarihinin sadece bir başka kesiti olduğu şeklindeki oldukça yaygın popüler fikir, tamamen yanlıştır. Geçmişin açık hale getirdiği bir şey varsa, o da, tam olarak Araplarla Yahûdîlerin huzur içinde, karşılıklı bir yararlılık ve yardımlaşma ilişkileri çerçevesinde birlikte yaşayabilmiş olmalarıdır. Tarih aynı zamanda şunu da açık kılar ki, açıklık ve müsamaha ilkelerine dayalı İslâm geleneğinin mirasçısı olarak Arap halkı, hâlihazırda kardeşçe ilişkileri yeniden oluşturmak için kâfi derecede moral kaynaklara sahiptir. Onlar, bu mirasa kendi kaynaklarına uygun bir şekilde başvurmayı mı seçecekler, yoksa modern batı tarafından onlara biçilmiş dar, ben merkezli nasyonalizmin, dolambaçlı yollarına mı düşecekler? Bununla birlikte kendi payına İsrail'e, batı politikasının tesiri altında onun ileri bir karakolu olarak mevcut biçimini, yarı ırkçı karakterini ve kendi problemlerine cevap olmak üzere başvurduğu askerî üstünlüğe duyduğu kör ve kibirli inancını terk etmesi çağrısı yapılmalıdır. İsrail hâlihazırdaki şeklini muhafaza etmeye devam ettiği müddetçe, kaçınılmaz olarak sadece, Yakın Doğu'daki büyük insan topluluğundan değil, fakat aynı zamanda, kökeninde Arap dünyasının olduğu zengin ve insanî bir mirasın manevî formlarından da izole edilmiş olarak kalacaktır.

Batı adına da bizler, unutmamalıyız ki, yargı gücünü elinde bulundurarak Arapların ya da Yahûdîlerin üstünlüğünü ileri sürmek için pek hakkımız bulunmamaktadır. Zira mevcut dilemmanın kökeninde yatan sorun, hem Arapların hem de Yahûdîlerin Batıdan gereğinden çok fazla şey öğrenmeleridir. Eğer onlar öğrendikleri şeylerden vazgeçer ya da bunları gözden geçirirlerse, kendi geleneklerinin ve tarihsel tecrübelerinin ışığında öğrendikleri şeyler, hâlihazırdaki açmazdan bir çıkış yolunu kendilerine gösterebilecektir.

18 S. W. Baron, a.g.e., III, 172.